عابد مهيسر

فقير قادر بخش بيدل جي شاعريءَ جو تحقيقي اڀياس

The Stydy of Faqeer Qadir Bakhsh Bedil's Poetry

Abstract:

Faqeer Qadir Bakash Bedil was a genius poet of classic poetry of Sindhi language, specaily he wrote *Kafi* and *Bait*. He did analysis about real relation with Allah and his men. In his mistic poetry we can feel his enternal love with humanity and with Allah also. He suggested us to be sinscere and honest in every mater with each other for achievement of love and kindness of Allah.

In this research paper I have studies the great and thoughtfull poetry of Faqeer Qadir Bakhsh Bedil.

مؤرخ، شاعر، اديب ۽ گائڪ ئي ٻوليءَ، ثقافت، تهذيب و تمدن ۽ لوڪ ورثي جا اڏيندڙ ۽ محافظ ۽ قومن جي سڃاڻپ جو سبب بڻجندا رهيا آهن. اهي سماجي ڪارگذارين ۽ ادبي ڪيتر ۾ ڪيل ڪرت کي پيڙهي در پيڙهي پهچائي محفوظ بنائيندا آهن.

سنڌ ڌرتيءَ کي انساني تمدن جو آبيارو چيو وڃي ٿو، ڇو ته هتي انسان پاڻ کي نون قدرن سان روشناس ڪيو ۽ پنهنجي سوچ ۽ نظرين کي هڪ دڳ ڏنو. سنڌ جي صوفين جي اها روايت رهي آهي ته انهن عِجزِ ۽ انڪساري ۽ نِوڙت و نِهٺائي پاڻ ۾ سموئي ۽ سڄي انسانذات جي رهبري ۽ رهنمائي ڪئي. سنڌ جي صوفي بزرگن ۽ ڪامل درويش بابت ڊاڪٽر فهميده حسين لکي ٿي: ”سنڌو ماٿر جي صوفين ۾ هڪ ڳالهه نمايان آهي ته هو پنهنجو مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ خدا کي پنهنجو محبوب بڻائي ساڻس عشق حقيقي ڪن ٿا ۽ ڪڏهن سڌو سنئون ته ڪڏهن مجازي عشق جي مام ۾ ان جو اظهار ڪن ٿا.“[(1)]

سنڌي شاعريءَ جو يگانو شاعر، صوفي بزرگ، ڪامل درويش ۽ سنڌ جو ڀهڳٽو ۽ ڪهنه مشق شاعر فقير قادربخش بيدل هڪ بهترين انسان هو. سنڌ ۾ شاعريءَ جا ڪئين راز ڪٽي وارد ٿيو. فقير قادر بخش جي ولادت جي باري مولانا دين محمد وفائي لکيو آهي ته

”فقير بيدل ١٢٣٠ھ مطابق ١٨١۴ع جي هن دنيا ۾ جنم ورتو“[2]. فقير قادر بخش بيدل سنڌيءَ کان سواءِ سرائڪي، اردو، هندي، عربي ۽ فارسي ٻولين ۾ شاعري ڪئي. سندس شاعري صوفياڻي مزاج سان آراستہ آهي، تہ مجازيت جا بہ رنگ رچيل اٿس. پاڻ بيت، ڏوهيڙا، غزل، مرثيہ، مناقبا ۽ ڪافيون چيون اٿس، تاهم سہ حرفي ۽ پنج آتشسو بہ چيو اٿس. سندس شاعري تخليق جي بلندي ۽ تخيل جي تسلسل، فن و فڪر جي پختگيءَ سان سرشار آهي. سندس شاعريءَ جي ٻولي بہ سلاست و فصاحت ۽ بلاغت جو زنده مثال آهي. ان کان سواءِ عام فهم ۽ سليس لفظن جي صنعتگري ۽ جادوگري ۾ ردم ۽ رواني بہ ڪمال درجي جي نظر ايندي ۽ گڏوگڏ تشبيهون ۽ استعاره ديسي وديسي استعمال ڪيا اٿس. سندس سموري شاعري ڇند وديا توڙي عروضي بحر وزن تي عمدگيءَ سان رچيل آهي. سندس شاعري هر لحاظ کان مڪمل ۽ معياري آهي. بيدل هڪ بهترين شاعر ۽ عمده نثرنگار رهيو آهي، خصوصن فارسيءَ ۾ سندس قلم بنا رنڊڪ جي حق حقانيت جي پرچار ڪندو ۽ ڪئين مذهبي مسئلا ۽ انهن جا حل پڌرا ڪندو رهيو.

اها حقيقت آهي تہ شاعريءَ جو جنم عشق ۽ درد جي پيڙا مان ٿئي ٿو. ڏٺو ويو تہ جڏهن ڪنهن وجود تي عشق جو غلبو ٿئي ٿو تہ سندس سوچن جو محور ۽ تسلسل مڪمل طور بدلجي وڃي ٿو ۽ سندس خيالن جا خيابان ئي ٻيا ٿي وڃن ٿا ڇو تہ عشق جي چِڻنگ جڏهن جِيءَ ۾ بَرپا ٿئي ٿي تہ من اندر بِره جي باه ڀڙڪي پوندي آهي، پر ان عشق جي بِره جي لَهس ڪي دل جي محبت ۽ من جي اڪير سان سهجي تہ جيئن ان جي ڪنهن ڪي بہ خبر نہ پئي. شاه لطيف جون هي سِٽون بہ ان طرح جي عشق ۽ نينهن جي ترجماني ڪن ٿيون تہ

نهائين کان نينهن، سک منهنجا سپرين،
سڙي سارو ڏينهن، ٻاهر ٻاڦ نہ نڪري.
(شاه عبداللطيف ڀٽائي)

ان طرح سندس محبوب ۽ ان جي حسن و جمال جا خيال ذهن تي گردش ڪندا رهن ٿا ۽ محبوب جي حسن جا جلوه روح کي ريبي ڇڏيندا آهن ۽ هر وقت وصال يار جا خواب خيال پيا دل ۾ پيدا ٿيندا آهن. مجازي عشق جي منزلن کي طيءِ ڪندي حقيقي عشق جي حدن ۾ داخل ٿي وڃبو آهي. فقير قادربخش بيدل جو ڪلام بہ ان قسم جي حساسيت ۽ جذبات سان سرشار آهي ۽ مجازي عشق کان حقيقي عشق تائين جي ڪيل جفاڪشن

جي ڪٿا آهي. فقير قادربخش بيدل سموري ڪلام ۾ عشق جي عشقيت جو پيڪر نظر ايندو. ڏٺو وڃي ته عشق جو انسان سان اٽوٽ رشتو ۽ لاڳاپو آهي. ان حوالي سان ڊاڪٽر ڪمال جامڙو لکي ٿو ته: ”عشق ۽ محبت انسان جو هڪ فطري جذبو آهي. ان کان سواءِ انسان، انسان ناهي. عشق ۽ محبت جو مطلب رڳو ڪنهن هڪ ماڻهوءَ سان عشق نه، پر سمورن ماڻهن سان ۽ ماڻهپي سان ۽ فطرت سان لاڳاپيل هر شيءِ سان محبت آهي، جيڪا روح کي راحت پهچائي.“[3]

ان طرح پنهنجي حقيقي معبود جي رضا ۾ راضي رهڻ به حقيقي عشق جو حصو آهي چو ته جنهن ڳالهه ۾ محبوب راضي هوندو آهي ته ان ۾ عاشق به راضي رهندو آهي. ان حوالي سان ڪيس ڪافي سعويتون سَهڻيون به پونديون آهن، پنهنجي خالق جي مخلوق سان به ڪيس محبت ڪرڻي پوندي آهي خاص طور تي انسانذات جو پورو خيال رکڻو پوندو آهي، چو ته جڏهن ربّ پنهنجي بندي سان پيار ڪري ٿو ته سندس رضا چاهڻ واري تي به لازمي آهي ته اوچ نيچ جي سمورن ڀيدن کي ڀلائي پنهنجي حقيقي محبوب جي ساري مخلوق سان پيار ڪري ۽ اها ئي انسانيت ۽ ماڻهپي جي نشاني پڻ آهي. هڪ جاءِ تي عشق جي حوالي سان فقير قادل بخش فرمائي ٿو ته:

عشق ازلي جن کي آهي،
ڪاڻ ڪنن جي تن ناهي،
عبد القادر چاڻ - - - - - ،
نانهن ڪنهين جي سرڪ سلڻ جي.

يعني عشق ازل کان ئي ورثي ۾ مليل هوندو آهي پر ان جي ڪنهن کي پرواهه ناهي هوندي، سو عبدالقادر (پنهنجي پاڻ سان مخاطب) تون سمجهي چڏ ته اها ڪيفيت ڪنهن سان به اورڻ مناسب ناهي.

سيد عبدالحسين شاهه موسوي، فقير قادربخش بيدل جو ولادت جو احوال ڏيندي لکي ٿو: ”فقير محمد محسن جي گهر پٽ ڄائو پر پير مڙيل هوس. ولادت وقت پاڻ مير صاحب جي ڪچهريءَ ۾ وينو هو جتي دائيءَ اچي ڪيس واڌائي ڏني ۽ چيائينس ٻالڪ گهڻو ئي سڦرو آهي، پر هڪ پير کان منڊو آهي، جنهن تي مير صاحب فرمايو ته ’ابا منڊو نه چئو پر اهو روهڙيءَ شهر جو جهنڊو ٿيندو.‘ بروقت سندس نالو عبدالقادر رکيو ويو، پر پوءِ حضرت پيران پير دستگير جي ادب وچان ڪيس قادر بخش سڏيو ويو.“[4]

ان طرح فقير قادربخش پنهنجي اصلي نالي عبدالقادر مان ڦري قادر بخش ٿيو ۽ سندس تخلص بيدل ٿيو پر ڪٿي طالب به تخلص طور استعمال ڪيو اٿائين. فقير قادربخش مجاز جا مزا ماڻيندي ڪئين ڪشالا ڪٽيا ۽ حق حقيقت تائين دلي توڙي روحاني پهچ حاصل ڪئي ته اهو پيغام عام ڪيائين ته:

تو ۾ سر سبحان جو عين العياني،
خودي ڪر فاني، ته پسين باغ بقا جو.
(ص 104)

عام طور تي خوددار ماڻهوءَ کي پنهنجي سماج ۽ معاشري ۾ عزت ۽ قدر جي نگاهه سان ڏٺو ويندو آهي، پر پنهنجي خالق ۽ مالڪ سان اها خودداريءَ جي روش اجائي آهي. ان اڳيان عجز ۽ انڪساري ئي روا رکڻ سان سندس رضا ۽ راضپو ملندو ۽ ان ۾ ئي بندي ۽ سالڪ جي سڦلتا آهي. جيئن ته فقير قادربخش بيدل برهه جي باهه سبب حساس ۽ جذباتي هئڻ ڪري صوفيت ۾ اڳ ڀرو هو. تنهنڪري صوفياڻي رمز ۾ دل جي ڳالهه جو اظهار ڪري ٿو ته:

عاشق ڪن آهون، ڦوڙائي فراق جون،
درد سنديون دانهون، شال پَوَنِ ڪَنِ ڦَرِيب جي.
(ص 105)

هتي بيدل ڪي عاشقن جي دانهن يعني ايلازن جي ڳڻتي آهي، ڇو ته محبوب کان وڇوڙي ۽ جدائيءَ واري ڪيفيت عاشقن لاءِ تمام گهڻي تڪليف واري هوندي آهي.

بيدل هي فرمائي ٿو ته:

پاڻ نه ڪڇ پاڻَ سان، پاڻ سڃاڻج پاڻ،
آ، ساجن توهي ساڻ، تون ڀُولين ٻي طرف ڏي.
(ص 103)

هتي بيدل سالڪ کي پاڻ سڃاڻڻ جو مشورو ڏيندي فرمائي ٿو ته پاڻ کي ڪڏهن اوچو نه سمجهج ۽ نه پنهنجي محبوب کي هيڏانهن هوڏانهن ڳولج، ڇو ته هو هر وقت ۽ هر ويل توسان گڏ آهي. اهو نه وسارج ته تنهنجو حقيقي محبوب تنهنجي دل ۾ رهي ٿو.

ٻئي هنڌ، هڪ ڪافيءَ ۾ چوي ٿو:

ظاهر بندو باطن مولي برهه جي بازي پر جهي ڪير-
ايهو راز ڪري ٿو روشن عَلِّي وَلِيّ شَهَ مردان شير.

مَن عَرَ فَ جي مام موچاري فرمودي ۾ ناهي ڦير،
تان تون پنهنجو پاڻ سڃاڻين وحدت وارو پيرج پير،
پاڻ ڳوليندڙ پاڻ کي ڳولي عشق غيور وڃايس غير.
(ڪافي روپ سارنگ، ص 119_120)

هتي بيدل سالڪ مخاطب ٿي چئي ٿو خالق، بندي جي روپ ۾ جڏهن سامهون اچي ٿو تہ الله جو بندي سان عشق آهي اهو ڳجهہ ڪير بہ نہ سمجهي سگهندو آهي ۽ هتي حضرت عليؓ جو مثال ٿو ڏي. علي سائين هڪ سچو ولي الله ۽ نهايت ئي بهادر انسان هو.

وري اڳتي بيدل اصلي ديس جو ذڪر هڪڙي ہي ڪافيءَ ۾ ڪري ٿو:

ديس ڇڏي پرديس تون آئين، وطن تون ڪيم وسار
توکئون عهد ورتائون ڪهڙا، پنهنجا تون وعده پار
سرتيون روز سنيارن توکي، پلپل ڪرڻ پوڪار
'ارجهي' جي ڪين ڪڏهن پئي، ڪن تنهنجي کوڪار
بيدل اڏري وڃ اوڏاهين، گوندر ڪين گذار.
(ڪافي روپ جوڳ، ص 118)

هتي بيدل پنهنجي ڪلام ۾ انسان کي پنهنجي اصلي يا ابدي گهر کي ياد ڪرائي ٿو ۽ عالم ارواح ۾ روح ۽ مالڪ وچ ۾ ٿيل واعدن اقرارن جو بہ بيان ڪري ٿو.

بيدل جي ڪلام ۾ الله ۽ بندي جي وچ ۾ عشق ۽ محبت جي احساسات ۽ جذبات جي عڪاسي ٿيل محسوس ٿئي ٿي. جيئن تہ بندو جڏهن پنهنجي حقيقي محبوب جي حقيقي عشق ۾ غرق ٿيندو آهي تڏهن ڪيس ڪجهہ بہ نظر نہ ايندو آهي ۽ اڪثر ڪري اهو چيو ويندو آهي تہ هر ڪم ڪار يا شيءِ جي پويان عشق ئي ڪارفرما هوندو آهي. ان حوالي سان محمد صالح ڪهڙو لکي ٿو تہ: ”عشق انسانذات ۾ هڪ اهڙو عنصر آهي، جنهن کان سواءِ انسان جي زندگي اڻ پوري سمجهي وڃي- ڪو بہ عمل، ڪا بہ چر پر، ڪا بہ هلچل ۽ ڪو بہ تحرڪ عشق کان سواءِ ڪامياب ٿي نہ ٿو سگهي.“[5]

ان لحاظ سان عشق کي ئي ڪاميابيءَ جي ضمانت چئي سگهجي ٿو. عشق بندي کي پنهنجي مالڪ جي ويجهو آڻي ٿو. حقيقي عشق جي شروعات بہ مجازي عشق جي توسط ٿئي ٿي. ان پسمنظر ۾ فقير بيدل هڪ ڪافيءَ ۾ فرمائي ٿو تہ:

صورت جو سردار پلي ڪري آيو

وعده پنهنجا سيئي پاڙيا سهڻي يار سَچارَ
اڳڻ اسان جي پير گهمايا مهر منجهون منٺار
پاڻون جاڻي پنهنجي پاڇيءَ جو غور ڪيو غمخوار
اچي اچانڪ سار لڌائين جانبَ جيءَ جيار
بيدل اصلون آهي وڪاڻل در تنهنجي دلدار
(ڪافي، روپ ڪامول، ص 119)

هتي بيدل، دوست جون ڳالهيون ڪندي نظر ٿو اچي، تہ سهڻي دوست سان ڪيل سمورا قول ۽ قرار پورا ڪيا آهن. هُو پنهنجي دوست کي پنهنجو غمخوار ڄاڻي ٿو.

محبت ۽ پيار جي بلندي ئي عشق سڏبي آهي. ان طرح مجازيت جا رنگ نکرندا آهن ۽ انهن رنگن مان ئي حق حقيقت نکري نروار ٿيندي آهي. ان سموري ڪيفيت جي عڪاسي فقير قادربخش ڪجھ هن طرح ڪري ٿو:

عشق سندو آثار، نڪي ڳجهو رهندو،
برھ سندو بيمار، نڪِي لِڪو رهندو،
شوق جو شعلو قولون فعلون، نيٺ ٿيندو نر وار.
ديِد بازَنِ کي جڳ ۾ جائي، عشق ڪندو اظهار.
لونءَ لڳيءَ کي ڪير لِڪائي، پوي پڌر يَڪِبار.
مَن خدا چيو موج انهي ۾، عاشق بي اختيار.
بيدل عشق کي عار نہ ڄاڻج، ڏيندءِ مرد ميار.
(ڪافي، روپ ڪامول، صد 120)

هتي فقير قادر بخش اهو اظهار ڪري ٿو تہ عشق ڪڏهن بہ لڪي ناهي سگهندو ۽ عشق جون علامتون ۽ اهڃاڻ محسوس ٿيندا رهندا. جيئن عام طرح سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي تہ ”عشق ۽ مّشڪ ڪڏهن بہ ناهِن لِڪِنا“.

فقير قادر بخش بيدل جو ڪلام ۾ تصوف جا مڙئي رنگ سمايل نظر ايندا تہ وجداني ڪيفيت جي جهلڪ بہ محسوس ٿيندي ۽ پاڻ حقيقي محبوب جي محبت ۾ ايترو تہ اڳيان وڌي ويو آهي، جو پاڻ کي پنهنجي حقيقي محبوب جي ذات ۾ مغلوب ڪري ڇڏيو اٿس. فرمائي ٿو:

آهيان اَسرار عجائب، تيءَ آيس اِنسان،
ٻانهي ٻولي نانهن ڪا، سارو سِر سبحان،
نوح نَبيؑ جي ويس ۾، تار ڪيم طوفان،
آيس ابراهيم ٿي، باھ ڪيم بستان.

(ڪافي روپ سسئي، ص 126)

هتي بيدل جا خيال ۽ ويچار تصوف جي گهرائيءَ ۾ رچيل آهن. بيشڪ الله پاڪ حضرت نوحؑ ۽حضرت ابراهيمؑ جي مدد ڪئي ڪين مشڪلاتن مان پار ڪيو ۽ منزل مقصود نصيب فرمائي، پر بيدل صوفيانہ طرز اختيار ڪندي حقيقي محبوب جي عشق ۽ محبت ۾ ايترو تہ مغلوب ٿي ويو آهي جو وڏي واڪي چئي ٿو تہ تمام ڳجهي ۽ حيرتناڪ ڳالهہ جو آئون هتي (الله پاڪ جي زباني) انسان ٿي آيس ۽ سموريون تعريفون منهنجي لاءِ آهن (هتي ٻانهپ واري ٻولي ناهي ٻولڻي) ۽ آئون نوح نبي بنجي آيس ۽ تمام وڏي ۽ ڪاري ٻاڻ اونده واري طوفان کي بنا خوف خطر جي اڪري پار ڪيم ۽ وري ابراهيم نبي بنجي اچي باھ جي وڏي آڙاھ کي باغ بستان بنائي ڇڏيم. ان طرح بيدل وجدانيت ۾ موجزن ٿيندي پنهنجي شاعريءَ ۾ بن نبين سان پيش آيل واقعن کي هڪ الڳ رنگ ۽ انداز ۾ بيان ڪري ٿو تہ جيئن ان مان عبرت ۽ سبق حاصل ڪجي.

وري بيدل ڪانگ جي لنوڻ کي محبوب اچڻ جو اشارو سمجهندي چئي ٿو:

ڪانگ لنوي مٿي لاتِ، محب ڄاڻ ڪي مسافر ايندا.
جيڪي دانهان درد منهنجي جون، پهتيون اتي پرڀات،
اٿم اميد تہ هِيئَن نہ ڇڏيندا.

(ڪافي روپ جوڳ، ص 112)

عام طور تي اسان وٽ ڪانگ جي ٻولڻ کي ڪنهن عمل جو اهڃاڻ سمجهيو ويندو آهي. گهڻا ماڻهو ڪانگ جي ٻولڻ کي ڪنهن جي اچڻ جي علامت سمجهندا آهن ۽ ڪي وري ڪنهن جي بي وقتي موت جو اشارو يا اهڃاڻ سمجهندا آهن. بهرحال هر جوءِ ۾ ان کي الڳ اشارو تصور ڪيو ويندو آهي، پر بيدل ڪانگ جي ٻولڻ کي پنهنجي محب جي اچڻ سان ڀيٽي ٿو ۽ چئي ٿو اڄ ڪانگ مٿي ٻولي ٻولي ٿو لاشڪ تہ اڄ منهنجا محبوب سڄڻ مون وٽ ايندا.

وري صوفيت جي پرچار ڪندي فرمائي ٿو:

صوفي لا مذهب تڪرار هر مذهب ڪون آ، بيزار-
ڪي ٿا سني پاڻ سڏائن ڪي ٿا شيعا پاڪ ڪوٺائن،
ڳيت هم جو عاشق ڳائن عشق جو اعليٰ آ اسرار،
اها حياتي اٿئي خزانو دَمَ دَمَ تنهن جو دَرَ يگانو
باور ڪر تون ٿي مردانو وحدت جو ڪر يار واپار.
(ڪافي روپ بلاولي، ص 119)

صوفيت جو ذڪر ڪندي چئي ٿو ته سچو سالڪ هميشه ڪنهن مذهبي مت ڀيد ۾ نه پوندو، پر سندس مقصد حيات حق، هيڪڙائي ۽ انسانيت هوندو آهي. سندس خواهش هوندي آهي ته دنيا جي دهشت ۽ دنيا جي لالچ ۽ خوف بلڪل به نه هجي ۽ جنهن مقصد سان خالق حقيقي بندي کي دنيا اندر موڪليو آهي ته بندو انهيءَ مقصد جي پورائي ڪري ۽ احڪام الاهيءَ جي پوئيواري ڪندو رهي ۽ ڪنهن به جِيءَ کي ڪو ايذاء نه پهچائي.

بيدل روحانيت ۽ نورانيت جي ڪيفيت ۾ حقيقي محبوب سان مخاطب ٿئي ٿو.

آءُ ڀلي يار آئين، وَڳو وِڙڪي انساني.
آئي تنهنجي ٿيون سرهايون، سهسين رنگ سمائين ،
جوءِ وسائين جاني.
”اَحَدَ“ منجهارون ”احمد“ چائين، چاهون چاڪ سڏائين،
آهين عَين عياني.
ظاهر باطِن وصف تنهنجو هِتِ هتِ ناهه نَمائين،
جوڙ ڪري جسماني.
بيدل واري ويس لبيس ۾، پنهنجا پنڌ پچائين،
بار رکي باراني.

(ڪافي روپ بروهه، ص 140)

هتي بيدل سِڌو سنئون روح سان مخاطب آهي ۽ ڪيس انساني لبيس ۾ دنيا ۾ اچڻ تي ڀليڪار چئي ٿو پر سندس دلي ڪيفيت ٻڌائي ٿي ته پاڻ پنهنجي حقيقي محبوب کي دنيا ۾ انسان جو ويس وٺي اچڻ تي دل جي گهرائين سان ۽ وڏي اڪير ۽ عقيدي سان

آجيان پيو ڪري ۽ وري ڪيس باور ٿو ڪرائي ته احد تون اڪيلو ۽ واحد پنهنجي حبيب (آخري نبي حضرت محمد صلي الله وآلہ وسلم جن جو عرش تي اسم مبارڪ احمد آهي) ۽ سارا هيل هستيءَ سان بيحد گهڻي محبت ڪرين ٿو.

فقير قادربخش بيدل جي حيثيت بيان ڪندي پير حسام الدين راشدي لکي ٿو: ”هي تمام سٺي درجي جو صوفي شاعر آهي. هن دور ۾ سندس درجو اهو ئي هو جيڪو پوين دورن ۾ شاهه ڪريم، شاهه لطيف ۽ سچل سرمست جو آهي.“[6]

فقير قادربخش جي سرائڪي شاعري بہ بهترين آهي جيڪا صوفياڻي رمز ۽ موسيقيت سان ڀرپور ۽ نهايت ئي جٽادار آهي. سرائڪي شاعريءَ ۾ سندس موضوع ۽ مفهوم ساڳيو آهي ۽ اها ئي مناس ۽ اهائي رواني ردم ۽ لفظن جي شائستگي ۽ چاشني ۽ سلاست، جيڪا ٻڌڻ توڙي پڙهڻ سان ذهن نشين ٿي وڃي ۽ بار بار پڙهڻ تي من ڪري.

ذات صفات هِڪا ڪر ڄاڻين، ٻي ڪنهن ڀول نہ ڀلين،
جيهي ويس لبيس ۾ ويکين، چال ادب دي چلين،
وحدت دي وادي ۾ آ ڪرِ، وَل نہ پِڇون تي ولين.

(ص 245)

هتي بيدل سالڪ سان مخاطب ٿيندي وحدت الوجوديءَ جي صفتن جي اپٽار ڪري ٿو ۽ چئي ٿو تہ ڪنهن بہ غفلت ۾ نہ غافل ٿجانءِ ۽ پنهنجي حقيقي محبوب سان ڪنهن کي بہ شريڪ نہ ڪجانءِ ۽ پنهنجي حقيقي محبوب کي ڪنهن بہ روپ ۾ ڏسين تہ ادب ۽ اخلاق سان پيش اچجانءِ ۽ پنهنجي محبوب جي عشق ۽ محبت ۾ ڪڏهن بہ همت نہ هارجانءِ ۽ نہ ئي هڪڙي ۽ اڪيلي محبوب کي وساري ويهجانءِ.

وري ٻي جاءِ بيدل پنهنجي دوستن يارن سان مخاطب ٿيندي عشق جون ڪارستانيون ۽ وارتائون بيان ڪري ٿو:

يارو عشق آکيندا اينوين، مين سڀ وچ سمايا،
آڪاسين پاتال اسان ڏي، وحدت جلوا پايا،
مين هون ظاهر، مين هون باطن، ڪون مويا ڪون جايا.

(ص 246)

بيدل هتي پنهنجن دوستن کي عشق جون ڪيل ڪٿائون ٻڌائيندي چئي ٿو تہ اصل ۾ اهي ڳالهيون عشق جي روپ ۾ ڪيس وحدت الوجودي ئي ٻڌائي ٿو تہ آئون هر روح ۽ هر وجود ۾ شامل ٿي ۽ سمائجي سگهان ٿو ۽ سمائجندو بہ آهيان.

بيدل هڪڙي ڪافيءَ ۾ هن طرح چئي ٿو:

ٿل - حسن اسان ڏا هادي برحق، وحدت راءِ بتاوندا---وي.
رکندا خيال خدائيِ والا وهم خودي نون کاوندا---
برھ لاوڻ ڪتيِ اورنگيِ صورت وچ سماوندا ---
جوڙ سيڪو جِسماني والا جلوي نال جلاوندا ---
عشاتان دي نال عجائب رَل مِل رمزان لاوندا ---
گهن ڪر تخت دِلين دا بيدل شاهي طبل وڄاوندا---

(ڪافي روپ جوڳ، ص 155)

هتي بيدل سالڪ سان مخاطب ٿيندي پنهنجي حقيقي محبوب جي سونهن ۽ خوبصورتي جو ذڪر ڪري ٿو ۽ چوي ٿو بيشڪ اسان جو مالڪ اسان جو پالڻهار سھڻو ربّ واحد آهي ۽ اسان کي حق سچ جي وات ڏسي ٿو ۽ تلقين ڪري ٿو ۽ هاڻ تون بہ سندس خدائيءَ جو خيال رک ۽ رب پاڪ جي اوچي مقام ۽ عظمت کي سڃاڻ ۽ قدرت جي اسرار ۽ عجائبات جو احساس ڪر.

فقير قادربخش بيدل اڳتي پنهنجي حقيقي محبوب جي وحدت الوجوديت ۽ قدرت جي ڪرشمن، اسرارن ۽ عجائبن جو بيان ڪندي چئي ٿو:

ذاتي حسن صفاتي گهونگهٽ راز رموز نهاني دا.
شاهيِ دلي اولي يار ڇپايا جلوا نور نوراني دا -
جسم انڌيري دي وچ جالين روشن شمع روحاني دا -
سهسين ويس هڪوئي صورت سر اسرار معاني دا -

(ڪافي روپ ڪامول، ص 158)

هتي بيدل سالڪ سان مخاطب ٿيندي پنهنجي حقيقي محبوب جي صفتن جو ذڪر ڪري ٿو ۽ ٻڌائي ٿو تہ سندس محبوب جي سونهن حسن ۽ نوراني نور جي جلون جي پسڻ جي سگهہ صرف صاف من ۽ پاڪ قلب وارن کي ئي حاصل هوندي آهي ۽ روحانيت جي رمز سان جڏهن چمڪندڙ ۽ روشن ڪرڻا جي نسورو نور هوندا آهن جڏهن جسم ۾ داخل ٿيا تہ وحدت الوجودي جو اونهو ۽ ڳجهو ڳجهہ دل، من ۽ تن کي محسوس ٿيڻ لڳندو آهي ۽ محبوب جي نوري صفت ۽ صورت جي روحانيت جا ڪرڻا پوري من کي منور ڪندا آهن ۽ محبوب جي محبوبيت نکري نروار ٿي پوندي آهي.

فقير قادربخش بيدل جي اردو شاعري بہ بهترين ۽ نهايت ئي جٽادار شاعري آهي. ان ڏس ۾ سيد عبدالحسين موسوي ديوان بيدل ۾ لکي ٿو: ”(بيدل) جيئن عربي، فارسي، سرائڪي ۽ سنڌي شاعري ڪندو هو تيئن هن (اردو) ۾ طبع آزمائي ڪيائين. غائر نظر سان ڏسبو تہ جيڪي لفظ اردو جي پهرئين شاعر ”ولي“ دکني جي شعر ۾ موجود آهن سي ئي سنڌس شعر ۾ ڏسبا.“(7)

ان طرح اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ بيدل واري وقت ۾ اجا اردو ٻوليءَ جو شروعاتي دور هو ۽ ان ڪا خاص ترقي نہ ڪئي هئي. بيدل جو اردو ڪلام بہ تصوفي نڪتن سان ٽمٽار نظر اچي ٿو ۽ صوفياڻا راز رموز انتهائي عمدي طريقي ۽ اسلوب ۾، غزل ۾، بيان ڪيا اٿس:

جب سوں زاهد نے سنی اس رخ پر نور کی بات
بھل گئی اس سین ترے غرق سوں تب حور کی بات
بسکہ هیں نین تیرے ناز کے ساغر سیں مست
کیا کروں اس کے اگے نرگس مخمور کی بات
محفل بخت میں ممتاز هوں ارباب علوم
محکمہ عشق میں منظور هے منصور کی بات
مجلس وجد میں کیا کام هے خود بیناں کا
بزم رنداں میں نهیں زاهد مستور کی بات
الیقن عاشق و مشعوق حقیقت میں هیں ایک
لوگ کہتے هیں عبث ناظر و منظور کی بات
عقل اپنے سے هو کیا سر هویت کا سمجھ
جو اسے کب نہ سنیں ایسے دستور کی بات
و هو معکم مجھے دیتا هے تسلی بیدل
(ص 267-268)

هتي بيدل الله وارن نيڪ ۽ عبادت گذار بندن جي عبادت، رياضت، زهد و تقويٰ ۽ پرهيزگاريءَ جو ذڪر ڪري، سندن پنهنجي محبوب سان تعلق ۽ ربط جو احوال ڏي ٿو ۽ ٻڌائي ٿو تہ الله پنهنجي عبادتگذار ۽ نيڪ مومن لاءِ آخرت ۾ نور ۽ حور بطور انعام رکيو آهي پر انهن کي بہ پنهنجي پالڻهار جي عبادت ۽ رياضت کان سواءِ سندس مخلوق سان بنا ڪنهن مت ڀيد ۽ لالچ لوڀ يا دنيوي حرص کان هٽي ڪري محبت ڪرڻي آهي.

اهڙيءَ طرح فقير قادربخش بيدل هندي ٻولي ۾ به گهڻائي ۾ خوبصورت شاعري ڪئي آهي پر معنيٰ ۾ مفهوم اهو ئي ساڳيو تصوف جا نڪتا صوفياڻي رمز ۾ سمجهائي ٿو.

حیراں ہوں کہ قد تمہارے کون کیا کہوں
طوبا کہوں کہ سرو کہ نخل وفا کہوں!
تیرے حسن کی دیکھ تجلی اے رشک حور
سورج کہوں کہ چاند کہ نور خدا کہوں!

(ص 268)

هتي به بيدل حقيقي محبوب وحدت الوجود جون صفتون بيان ڪري ٿو ۽ پنهنجي محبوب جي نور جي تجليءَ جو ذڪر ڪري ٿو. سندس قدرت جي عظمت بيان ڪري ٿو ۽ سندس مخلوق جي به پيٽ ڪري ٿو ۽ مخلوق جون وصفون بيان ڪري ٿو.

سندس فارسي ڪلام به پنهنجي نوعيت جي اعتبار کان بهترين ۽ اعليٰ نوعيت جو آهي جيئن ته پاڻ مولانا جاميءَ کان تمام گهڻو متاثر ٿيل آهن. سندس فارسي ڪلام تصوف جي ترجماني ڪري ٿو ۽ حقيقي محبوب جي حقيقي عشق جي جاودانيءَ جو مظهر آهي. فارسي ڪلام ۾ وحدت الوجوديت جي عجب اسرارن جو ذڪر ڪري ٿو:

ای کہ از تحصیل ادنی تاج برسر یافتی،
خلعت اسریا بعبدہ هم تو در بر یافتی۔
کحل ما زاغ البصر در چشم تو یزدان کشید،
عز رویت نزلتہً اخرا ازان در یافتی۔

(ص 270)

هتي بيدل پنهنجي حقيقي محبوب جي وحدالوجودي جو ذڪر ڪري ٿو ۽ بيان ڪري ٿو ته الله تعاليٰ حضرت انسان کي وڏي علم ۽ اعزازن سان نوازيو ۽ سندس سامهون آسمان ۽ فرشتن جا احوال ڏنا ويا ۽ سندس پيارن بندن کي وڏين نعمتن سان نوازيو ويو.

ان طرح سندس فارسي ڪلام هر لحاظ کان مڪمل ۽ فن ۽ فڪر جي بلنديءَ تي نظر ايندو ۽ فلسفياڻي اسلوب ۾ حق ۽ سچ جي تلقين ڪري ٿو ۽ ڀليلن ۽ غافلن جي رهبري ۽ رهنمائي ڪري ٿو. سندس ڪلام ۾ جمالياتي عنصر به ڪثرت سان ملي ٿو ۽ حقيقي محبوب جو حقيقي عشق جي تمثيل ۾ پنهنجي رب جي هيڪڙائي ۽ وڏائي بيان ڪري ٿو ۽ سندس وحدت الوجوديت جو اظهار ڪري ٿو. فقير قادربخش جو ڪلام ۾ شاعري

بهترين ۽ معنيٰ خيز ڪلام آهي ۽ سندس شاعري سهڻي ۽ سيبتي سٽاءَ ۾ سرجيل آهي ۽ صوفياڻن نڪتن ۽ تصوف سان ٽمٽار خيال ۽ ويچارن جي روءِ ۽ ڪيفيت ۾ حقيقي عشق جي اپٽار ڪئي اٿس، تہ گڏوگڏ انسانيت ۽ ماڻهپي سان محبت جا مثال بہ سندس ڪلام ۾ موجود آهن. سندس فن ۽ فڪر جي حوالي سان محترم عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو: ”بيدل بسيارگو شاعر هو ۽ هڪ يگانو عالم پڻ هو. سندس فارسي ڪلام ۽ نثر ۾ لکيل ڪتاب جي شاهدي ڏين ٿا. هو تصوف ۾ ممتاز حيثيت رکي ٿو ۽ تصوف سندس پسنديده موضوع رهيو آهي.“(8)

در اصل، بيدل وحدت الوجودي شاعر هو ۽ سندس سمورو ڪلام ان قسم جي ذڪر ۽ فڪر ۾ سمويل آهي. هن عشق جي هر پهلوءَ کي نروار ڪيو آهي. تصوف ۽ وحدت الوجودي شاعريءَ بابت غلام محمد گراميءَ لکي ٿو: ”تصوف پاڪيزه اخلاق ۽ بلند ڪردار پيدا ڪرڻ لاءِ هڪ بهترين نصب العين پيدا ڪري ٿو پر شاعريءَ ۾ زياده تر وحدت الوجود کي تصوف جي نمائندگي ڏني وئي آهي.“(9)

تصوف جي پاڪيزگي ۽ بلنديت ئي انسان کي عمدگي ۽ بلند خيال اربي ٿي ۽ سندس سوچ کي پاڪائيءَ سان آراستہ ڪري ۽ زندگيءَ جي مقصد جو احساس ڏياري ٿي. خدا واحد وحده آهي ۽ شاعري ان جي اپٽار ڪرڻ جو هڪ ڪارآمد ذريعو آهي جنهن جي آڌار تي تصوف جي روپ وحدت الوجوديت جو نهايت اثرائتي ۽ وڻندڙ انداز ۾ اظهار ڪري سگهجي ٿو.

فقير قادر بخش بيدل جي حوالي سان مولانا دين محمد وفائي لکيو آهي تہ ”فقير قادر بخش ولد محمد محسن پاٽولي (ريشم فروش) مشهور فقير بيدل سنڌ جو هڪ نامور موحد صوفي شاعر، عالم فاضل، اصل کان روهڙي جو رهاڪو، وقت جو وڏو درويش ٿي گذريو آهي.“(10)

فقير قادربخش بيدل پنهنجو دور مشهور صوفي شاعر ۽ نيڪ بزرگ هو ۽ الله کي هڪ ڄاڻندڙ ۽ سندس وحدانيت تي پورو يقين ڪندڙ ۽ توحيد پرست صوفي بزرگ ۽ عمده شخصيت جو مالڪ هو. پاٽولي هاڻ ميمڻ قوم جي پاڙي طور مشهور آهي ۽ اصل ۾ پاٽولي ريشم وڪڻڻ کي ڇيو ويندو رهيو آهي.

فقير بيدل مجاز جي مجوزيت کان موحديت جي واٽ تائين رسائي حاصل ڪئي ۽ پنهنجي حقيقي محبوب جي هيڪڙائيءَ ۽ وحدانيت تي پختو يقين ۽ ايمان، تن جي تات ۽ من جي وجدانيت مان پروڙي پاتو ۽ محبوب جي قربت حاصل ڪئي.

مولانا دين محمد وفائي، فقير قادربخش بيدل جي وفات بابت لکيو آهي تہ ”فقير (قادربخش بيدل) صاحب وڏي ڇمار کي پهچي ١٦ ذي القعد ١٢٨٩ھ ۾ عالم بقا ڏانهن راهي ٿي ويو.“[11] ان ريت سنڌ جو هيءَ عارف ۽ زاهد نيڪوڪار صوفي بزرگ ۽ ڪهنہ مشق شاعر ۽ ڪادرالڪلام درويش پنهنجي حقيقي محبوب سان وڃي مليو.

حوالا:

(1) شاھ عبداللطيف ڀٽائي ۽ پاڪستاني ٻولين جا صوفي شاعر ڪمال ڄامڙو - طارق عزيز شيخ، شاھ عبداللطيف ڀٽائي چيئر ڪراچي يونيورسٽي - ڪراچي سنڌ، 1998ع، ص 2

(2) تذڪره مشاهير سنڌ جلد ٽيون، مولانا دين محمد وفائي، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد / ڄامشورو سنڌ، 1407ھ / 1986ع، ص 231

(3) شاھ عبدالطيف ڀٽائي ۽ پاڪستاني ٻولين جا شاعر، ڪمال ڄامڙو - طارق عزيز شيخ 1998ع، ص 13

(4) ديوان بيدل، عبدالحسين شاھ موسوي، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو سنڌ، 1411ھ / 1991ع، ص 3_5

(5) نئين زندگي ماهوار، مئي 2001ع، حيدرآباد - اطلاعات کاتو حڪومت سنڌ، ص 16

(6) سنڌي ادب، پير حسام الدين شاھ راشدي (غلام محمد لاکو)، سنڌ تحقيقي بورڊ حيدرآباد سنڌ، 1996ع، ص 79

(7) ديوان بيدل، سيد عبدالحسين شاھ موسوي، 1411ھ / 1991ع، ص 56

(8) سنڌي ادب جي مختصر تاريخ، عبدالجبار جوڻيجو روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 1994ع، ص 181

(9) مشرقي شاعريءَ جا فني قدر ۽ رجحانات، غلام محمد ”گرامي“، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو / حيدرآباد سنڌ. 1413ھ 1992ع، ص 54

(10) تذڪره مشاهير سنڌ، جلد ٽيون، مولانا دين محمد وفائي، 1407ھ / 1986ع، ص 230

(11) ساڳيو ص 233